

تخلفات پژوهشی نشریه نیچر و اخلاق در پژوهش

دکتر احسان شمسی گوشکی

(عضو هیئت علمی مرکز تحقیقات اخلاق و تاریخ پزشکی دانشگاه علوم پزشکی تهران)

زمان:

11 بهمن ماه 1395

اولین موضوعی که امروز درباره آن بحث می‌کنیم، اهمیت بحث اخلاق در پژوهش است و این که چرا باید با تقلب علمی یا سوءرفتار پژوهشی مقابله شود.

تجربه نشان داده اقتصادی موفق است که دانش بنیان باشد؛ اقتصادهای سنتی متکی بر سوخت‌های فسیلی رو به افول هستند. در آینده کشورهایی موفق خواهند بود که اقتصاد خود را براساس دانش پایه ریزی کنند و پیش ببرند. در انتخابات ریاست جمهوری آمریکا در سال 2012 مهمترین مسئله‌ای که آقای اوباما روی آن تأکید داشت، سرمایه‌گذاری روی علم و دانش بود؛ از تفاوت‌های آمریکا و کشورهای اروپایی، همین موضوع، یعنی سرمایه‌گذاری بسیار زیاد آمریکا روی حوزه علم است.

اگر بخواهیم اقتصادی دانش بنیان و درون زاد داشته باشیم که باعث مرجعیت علمی ما شود، باید اخلاق را رعایت کنیم. مرجعیت یعنی افراد به ما رجوع کنند و از ما سوال بپرسند. مبنا و اساس مرجعیت در هر زمینه‌ای، از جمله مرجعیت علمی، اعتماد است. رجوع به مرجع توسط اشخاص به دلیل اعتماد به فرد و فرآیندها و اطمینان از دریافت پاسخ درست است. در حوزه علم و پژوهش نیز همین‌طور است. اگر بخواهیم دنیا به مقالات ما رجوع کند، باید در ابتدا به ما اعتماد کند و به لحاظ علمی ما را بپذیرد و بشناسد. برای مثال، ما معمولاً دانشمندان خود را برای فرصت مطالعاتی به کشورهای چینی، آمریکا، انگلیس، فرانسه می‌فرستیم، بلکه به کشورهایمانند آمریکا، آلمان، انگلیس، فرانسه می‌فرستیم، که مرجع علمی ما هستند؛ و یا با پرداخت هزینه دانشجویان را برای حضور در کنگره‌های کشورهای پیشرفته می‌فرستیم. بنابراین، مبنای مرجعیت علمی اعتماد است و به همین دلیل باید چهار رکن اصلی تحقیق یعنی پژوهشگران، سازمان‌ها و نهادهای علمی مانند دانشگاه‌ها، ژورنال‌های علمی و تامین کنندگان مالی پژوهش را در مورد استاندارد بودن و درست بودن گفتمان پژوهشی در کشور قانع کنیم. برای مثال، تامین کنندگان مالی پژوهش باید اطمینان داشته باشند که اگر به ما پولی پرداخت شد، کار درست تحویل می‌دهیم. اگر به مقالات ما ارجاع دادند، مقالاتمان معتبر است و داده سازی نکرده‌ایم. به مجلاتی که می‌خواهند مقالات ما را چاپ کنند نیز اطمینان می‌دهیم؛ و همین‌طور به سازمان‌هایی که می‌خواهند دانشجو برای تحصیلات تکمیلی به کشور ما اعزام کنند اطمینان می‌دهیم که کیفیت آموزش و پژوهش‌مان در سطحی است که می‌تواند ما را مرجع علمی خودشان قرار دهند.

اخلاق در پژوهش زیرساخت توسعه علمی و پژوهشی کشور است. طبق آمار، درصد بالایی از مقالات تولیدی ما اصلاً مورد ارجاع قرار نمی‌گیرند و درصدی از آن‌ها فقط یک بار ارجاع می‌شود. در مورد این مقالات، حتی خودمان هم یک بار به آن ارجاع نمی‌دهیم. این مقالات با عنوان "Waste Science" شناخته می‌شوند و در کارهای علمی مورد نیاز کسی نبوده، حتی خودمان! این آمار صرف نظر از تولید "bad science" یعنی داده سازی یا تحریف است.

لازمه ادامه حیات در دنیای کنونی، توجه به علم و اخلاق است. مسئله اخلاق در پژوهش، نه تنها یک الزام اخلاقی و تکلیف دینی است که خیر اخروی به دنبال دارد، بلکه زیربنای توسعه علمی و اقتصادی کشور است، که اگر کار را درست انجام ندهیم، با مشکلاتی که مطرح شد، مواجه خواهیم شد.

ما در مرحله گذار علمی از توسعه کمی به سمت توسعه کیفی در حوزه پژوهش هستیم. به عنوان مثال، در سال‌های گذشته بر روی تعداد مقالات تأکید می‌کردیم، سپس ایندکس بودن در منابع معتبر را ملاک قرار دادیم و به سمت علمی-پژوهشی شدن مجلات فارسی پیش رفتیم. بعد، ارجاع به مقالاتمان به عنوان معیاری برای بررسی وضعیتمان در منطقه مدنظر قرار گرفت. در حال حاضر، ارجاع به ازای هر مقاله ملاک قرار می‌گیرد. سابقاً که معیارها کمی بودند، با مشکلات متعددی از قبیل ایجاد ژورنال‌هایی برای چاپ مقالات نویسندگان ایرانی، حتی در کشورهای دیگر، از جمله پاکستان مواجه بودیم. برای مثال، با شکایت تعداد زیادی از افراد در مورد یک دانشگاه به وزارت بهداشت مواجه شدیم که فارغ التحصیل همان دانشگاه بودند و از انتشار پایان نامه‌هایشان بدون کسب اجازه از ایشان و وجود نام کسانی که در پژوهش حضوری نداشتند، در میان نویسندگان، شاک می‌بودند. با بررسی انجام شده‌ای مشاهده کردیم که ارجاعات تعدادی از اعضا در آن دانشگاه افزایش پیدا کرده است. با بررسی‌های به عمل آمده مشخص شد که دانشگاه پایان نامه‌های چند سال را جمع کرده و به شخصی داده که آن را تبدیل به مقاله کند. آن شخص مقاله را به شکلی که دلش می‌خواست و گاه بدون اطلاع نویسنده پایان نامه، نوشته و در بخش فرس‌ها به تعداد زیادی از مقالات خود ارجاع بی‌ربط داده، که منجر به بالا رفتن تعداد ارجاعات خودش شده بود. و نهایتاً مقالات را در یکی از همین مجلات نامعتبر به چاپ رسانده بود.

اکنون به نظر می‌رسد که فاز کمی را پشت سر گذاشته‌ایم. در موردی دیگر متوجه شدیم تعداد ارجاعات یکی از پژوهشگران به رتبه چهارم یا پنجم ارجاعات سراسر کشور رسیده است؛ اما وقتی ارجاعات خودش به خودش "self citation" را حذف کردیم، به انتهای جدول سقوط کرد. ارجاع به خود مکانیسمی است که پژوهشگران رتبه خود را ارتقا دهند، اما به طور معمول 10 تا 20 درصد معقول است، اما در مورد او 60 درصد ارجاع به خود مشاهده شد. وی اظهار کرد که این همان سیاست کمی‌شما مبنی بر «تعداد ارجاع بیشتر، یعنی دانشمند بهتر» است. وی هم به همین دلیل این کار را کرده و خوب هم انجام داده بود. همچنان که تغییر رویکرد را جلو می‌بریم، هر روز این مسئله در دنیا پیچیده تر می‌شود و این تغییر فاز پژوهش از کمی به کیفی بحثی کاملاً جدی و ضروری است و بدون آن نمی‌توانیم پژوهشی کیفی داشته باشیم.

طی چندین سال مرتباً در نشریات علمی مهم دنیا نشانه‌هایی از عدم رعایت استاندارد پژوهشی از سوی پژوهشگران ایرانی گزارش شده است. البته شاید اگر همین مشکلات در کشور همسایه بود، گزارش نمی‌شد، ولی به هر حال، حساسیت‌هایی روی کشور ما وجود دارد. یکی از غفلت‌ها این است که در سال‌هایی رشد مقالات علمی مان در دنیا اول بوده است. این موضوع در کنفرانس‌های بین‌المللی کاملاً نشان داده شده که در این زمینه رشد چشمگیری داشته‌ایم. به همین دلیل سایر کشورها نسبت به ما حساس می‌شوند و می‌گویند چطور چنین چیزی ممکن است! پس کارهای ما را با دقت بیشتری بررسی می‌کنند و این حساسیت‌ها در جاهایی خود را نشان می‌دهد.

بنابراین، ما برای مرجعیت علمی، تولید علم ناب و توسعه اقتصادی، نیازمند اخلاق در پژوهش هستیم. در حال حاضر در آغاز کاریم و نیازمند راهبردهای متعددی، از جمله حضور در مجامع علمی و شناساندن خودمان و پیوستن به دیسپلین‌های علمی دنیا هستیم.

در دنیا حساسیت روی موضوع اخلاق در پژوهش خیلی زیاد است و به نظر می‌رسد کاری مقدس‌تر و بزرگتر از پژوهش نیست که پرده از اسرار حیات کنار می‌زند و اسرار آفرینش را بر مردم روشن می‌کند و گره‌ای از مشکلات و کارها باز می‌کند. در جوامعی که پیشرفته‌اند، تحمل در برابر سوء رفتار پژوهشی تقریباً صفر است. برای مثال، اگر صبح مشخص شود کسی از یک دانشگاه معتبر و بزرگ دنیا سرقت علمی تعمدی انجام داده، باید ظهر اتاقش را تخلیه کرده و از آن دانشگاه رفته باشد و هرگز به آن دانشگاه باز نخواهد گشت. ولی ما هنوز حساسیت‌های خود را بالا نبرده‌ایم و مواردی در کشور داریم که فردی چندین کتاب را کپی کرده و با آن مدرک گرفته‌اند و فقط چند سال از کار در دانشگاه تعلیق شده و بعد هم مجدداً در همان دانشگاه‌ها مشغول به کار شده‌اند. بعضی از دانشجوهای همان دپارتمان که می‌دانند، می‌گویند مگر می‌شود!؟

اخلاق در پژوهش بحثی تربیتی است و تربیت اخلاقی نیز باید هم‌زمان با تربیت علمی از سوی اساتید در دانشگاه‌ها شکل بگیرد. مشکل اصلی که در حوزه اخلاق در پژوهش کشور وجود دارد، این است که روال استاندارد پژوهش طی نمی‌شود؛ و بیشتر به حاصل کار به شکل مقاله توجه می‌کنیم؛ اما در واقع، مقاله‌ای که از تنور پژوهش خارج می‌شود، حاصل یک فرآیند است. بیشترین توجه درحالی روی مقالات است که اگر فرآیند تحقیق درست انجام نشود، مقاله‌ای که از آن بیرون می‌آید یا از نظر علمی ارزش زیادی ندارد و یا اصولاً دچار مشکلاتی از قبیل سرقت علمی می‌شود. بنابراین باید تعریف خودمان را از سوء رفتار پژوهشی اصلاح کنیم. در حال حاضر، در مجامع علمی چیزی که از سوء رفتار علمی شناخته می‌شود، بیشتر بحث سرقت علمی است، چون تاریخ ما نشان داده است که نویسندگان مان کسانی بودند که نوشته‌های پیشینیان را کنار هم می‌گذاشتند و از این نوشته‌ها کتاب‌های جدید به عنوان تألیف جدید حاصل می‌شده؛ ولی این کمترین کار در حوزه علم است. امروزه یک دانش آموز می‌تواند بنشیند پای کامپیوتر و چندصد مقاله را کنار هم بگذارد و یک تألیف داشته باشد. امروزه معنی تولید علم تغییر کرده است؛ علم در آزمایشگاه تولید می‌شود، علم در مدارس فلسفه‌ای که تامل و اندیشه وجود دارد، با ابداعات و نوآوری‌ها تولید می‌شود، علوم انسانی از علوم انسانی تالیفی به سمت علوم انسانی تحلیلی رفته تا با این تحلیل کمک کنند که زندگی بهتری داشته باشیم. به همین دلیل است که نوع تخلقات پژوهشی هم تغییر کرده است. برای مثال در روال شکل‌گیری یک پژوهش، یک فاز اکتشافی داریم که آن را طی می‌کنیم تا یک سوال مهم و معتبر را تولید کنیم که پاسخ آن از تحقیق و اکتشاف بیرون می‌آید و این تفاوت در پژوهشگری و کمی‌گری است. کمی‌گران منابع مادی و انسانی زیادی را برای تولید طلا از مس مصرف کردند، اما پژوهشگر وقت اضافی برای اتلاف ندارد و باید سعی کند فرضیه معتبر تولید کند، که قابل اثبات باشد. اساتید با تجربه فرضیاتی را که حاصل از سال‌ها تلاششان است در اختیار دانشجویان مقطع دکترا قرار می‌دهند تا روی آن کار کنند؛ اما در مواردی شاهد هستیم که اساتید از دانشجو می‌خواهند که خود فرضیه و عنوان را به استاد بدهد، که نتیجه آن ممکن است منجر به خرید خدمات نوشتن پایان نامه توسط دانشجو شود.

زنجیر برسد
در علوم و فنون

سال تاسیسی

۱۳۸۳